БӘХЕТСЕЗ ПОЧМАК ӘСИРЕ

Гап-гадәти авылда туып үскән гап-гади кеше ни сәбәпле каләм кыштырдата башлый, әдәбият мәйданына омтыла? Әлеге сергә беркем дә төшенә алмас, мөгаен. Мәдәният учакларыннан еракта, әмма ул чын халык тормышында кайный, тууга халык җырлары колагында яңгырый, ана сөте белән күңеленә тел аһәңе сеңә.

Әдәби әсәр язган берәр яңа кеше турында ишетсә, Мөхәммәт Мәһдиев: «Дөньяда тагын бер бәхетсез адәм арткан», — дияр иде. Чыннан да, татар шагыйренең йөрәген югалту сагышы шигырь уты булып беренче адымыннан ук кысып ала. Һәм соңгы сулышкача җибәрми. Нәкъ Тукай әйткәнчә: «Бәхетсез милләтнең бәхетсез углы, бәхетсез почмакның әсир былбылы...»

Нигә гадәтләнгән табигый юлдан китми аерым кемсәләр? Көйләнгән тормыш үзе чакырып тора югыйсә. Әти-әнисе шуңа өнди, туган-тумача, таныш-белеш. Кузгал, кеше йөргән эздән бар, кеше төсле бул!

Әллә соң нәселдән килгән кан шулай вакыт-вакыт саташкалап аламы? Шигырь язуымны ишеткәч, Ерак әби (Шыгырданда яшәгәнгә шулай атый идем) миңа бик кызганып караган иде:

— Зариф агайдан инде бу, шуңардан...

Зариф Бәшири 1962 елда — нәкъ мин туган ел! — җитмеш дүрт яшендә Уфада вафат булган. Аның турында мин сабый чактан ук ишетеп үстем. Бәширинең бертуган сеңлесе Хәлимә әби дә Шыгырданда яши иде. Әбием Мәрьям (аның атасы Габдрахман Бәшири Чүти мулласы була) Зариф агасын еш искә ала иде, атаклы Шәкүр әбзәсен дә аклап сүз кыстырырга онытмый иде. Әбинең сеңлесе Әсма апа Тукай авылы мәктәбендә озак еллар мәктәп директоры булып эшләде. Зариф Бәшири, төрмәсөргеннәрдән котылып, бераз хәл алгач, туган ягына кайтып, мондагы төрле авылларга таралган туган-тумачасы белән күрешеп, хушлашып киткән. Ул бүләк итеп кал-

дырган ак шәлне Хәлимә әби үлгәнче кер кундырмыйча саклады.

Зариф Бәшири туган Чүти авылын белмәгән татар булмагандыр элегрәк. Атаклы ат карагы Шәкүр Рәхимов авылы бит ул! Бәшири язганча, «авылда мәчет салу, мәктәп ачу, мулла-мәзин кую, староста сайлау, җир бүлү, йорт урыннарын билгеләү кебек җәмәгать эшләренең һәммәсе дә» Шәкүр карак ихтыярында була.

«Минем әтинең атасы Таҗи бабай белән Шәкүр каракның анасы бертуган булганлыктан, искә алынган мәсьәләләрдә алар бергәләп план төзиләр, — дип дәвам итә язучы. — Әнә шул план буенча, озакламый минем агам Габдрахман әти янына мулла булырга һәм, әти үлгәч, бөтенләй хуҗа булып калырга тиеш. Шәкүрнең миннән бер яшькә кече кызы бар. Ул үсеп, мин пишкадәмчелек дәрәҗәсенә ирешкәч, авылга өченче мәчет салынып, мин шуңа мулла һәм Шәкүргә кияү булачакмын икән».

Йә, ни кирәк тагын ул заманда татар кешесенә?! Төшемле урын әзер. Нәкъ хәзерге «нуворишлар» яңа туган балаларына җылы урын әзерләп куйган кебек. Ә, юк, ләүхелмәхфүзеңә бүтәнчә язылган, Зарифны да мәчет миһрабы түгел, тузанлы редакция коридорлары үзенә суырып ала. Тәкъдирнең үз вәзене бар. Күп тә үтми, яңа татар матбугатында Зариф әл-Бәшири исеме күренә башлый. Татар әдәбияты мәйданында Бәшири үзенә урын даулый.

Бүгенге татар укучысы беләме соң Зариф Бәширине?

Бу кеше, шактый гына озын гомер яшәсә дә, әдәбиятта, халык хәтерендә үзенә лаек урынны алмыйча дөньядан үткән. Озак еллар типкедә, чит якларда җан асраган бу фаҗигале язмыш иясенең (бәхетсез почмакка куып кертелгән татар әдибенең) иҗаты да, тормыш юлы да тиешенчә өйрәнелмәгән, бәһаләнмәгән әле.

Булачак әдип 1888 елда Чүти авылында (хәзерге Кайбыч районы) Шәрәфетдин мулла гаиләсендә дөньяга килә. Башта әтисендә, аннары Буа, Акъегет мәдрәсәләрендә, аннары Казанның атаклы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укый. Яшьтән үк шигырь җене йоккан шәкерт мондагы әдәби даирәгә тиз кереп китә, шигырьләре бер-бер артлы көндәлек матбугатта басыла башлый. Әлбәттә, аларның күбесе өйрәнчек, зәгыйфь нәрсәләр була, шуңа яшь шагыйрьне шул чорның кискен тәнкыйте күз уңыннан ычкындырмый.

Бу тәнкыйть Зариф Бәшири Оренбургка күчеп, «Чүкеч» журналында эшли башлагач та туктамый. Аңа Тукайның зәһәр сатира уклары да тия («Бәшири мыраулый», «кыска аяклы маймыл» һ. б.). Әлбәттә, гарьчел Бәшири дә Тукайга дорфа һөҗүләр юллый. Ул заман матбугатын күзәтсәң, хәйран калмый мөмкин түгел. Тәнкыйть еш кына шәхескә тукынуга кайтып кала. Шул ук вакытта матбугатта әле генә бер-берсен дөмбәсләгән кешеләр тормышта еш кына шәхсән дустанә мөнәсәбәттә дә калалар. Тукай да, мәсәлән, С. Сүнчәләйгә язган хатында үзе төзегән дәреслеккә Бәширинең бер шигырен кертүен хәбәр итә, аңа уңай бәя бирә.

Әмма матбугаттагы мондый пырдымсызлык, минемчә, бөтенләй эзсез югалмый. Егерменче-утызынчы елларда бу шаукым — әдәбият әһелләренең бер-берсенә ташлануы — зур фаҗигагә әверелде.

Оренбургтан киткәч, З. Бәшири Пенза, Тамбов якларында, Җидесу өлкәсенең Капал шәһәрендә мөгаллимлек итә.

Яшьтән үк әдип чуашларның тарихы, көнкүреше белән кызыксына. Бу гаҗәп тә түгел, Чүти бит чуаш авыллары белән янәшә генә утыра. Оренбургта вакытта ул «Шура» журналында «Чуашлар» дигән этрафлы зур мәкаләсен бастыра. Бераздан шушы мәүзугъ аның әдәби иҗатына да килеп керә. «Чуаш кызы Әнисә» бәянын киң даирә укучылар яратып кабул итә. Чыннан да, бу әсәр матур тел белән язылган, аңардан бертөрле лирик җылылык бөркелә.

Гомумән, чәчмә әсәрләрдә аның иҗади мөмкинлекләре киңрәк ачыла. Балалар өчен язылган «Ефәк корты», «Шаян Фәһим» әсәрләре дә шуңа дәлилдер дип уйлыйм. Шигырьләренә исә нәфислек җитми, күп очракта алар коры кычкыруга, тамак ертуга кайтып кала. Юкка гына Ш. Бабич үзенең мәшһүр «Китабеннас» әсәрендә З. Бәширигә мондый эпиграмма багышламый:

> Әй, Зариф, чык ялтырап, тик бар да китсен аптырап,
> Дошманыңны калтырат, борчакларыңны шалтырат.

Аның Октябрь фетнәсенә кадәрге шигырьләренең күбесе — милләт язмышын кайгырткан декларатив язмалар. Беренче җыентыгы да «Милләт кайгысы» дип атала.

Хәзерге «милли» шигырь язучыларга аңардан шактый өйрәнергә мөмкин.

Әлбәттә, З. Бәшири – милләт алгарышын җаны-тәне белән теләгән зат. Баласына нинди исем бирүгә карап, кешенең кем икәнен әйтеп була. Улларына шагыйрь Ясүкәй, Чыгтай дигән исемнәр куша.

Ул күп язган. Арада, билгеле, бүген дә рәхәтләнеп укырлык шигырьләр бар. Үз заманында исә Тукай, Дәрдемәнд, Рәми, Бабичларны санаганнан соң, Гафурилар, Укмасыйлар, Думавилар, Бәшириләр, Сүнчәләйләр исемлеге башланган. Бүген дә бу исемлекнең тәртибе үзгәрмәде. Бу үзе үк «бүген мине аңламыйлар, киләчәктә аңларлар» дигән өметнең буш икәнлеген раслый булса кирәк.

Сәяси юнәлешләрдән һәрвакыт читтә торган, әмма унынчы елларда ялган донослар аркасында охранка тарафыннан әтисе һәм абыйсы Габдрахман белән беррәттән эзәрлекләнгән З. Бәшири дә патша төшерү мәрәкәсен сөенеп каршы ала, юксыллар хакын даулап, үзенә хас шигырьләр дә яза; әмма, күрәсең, бу буталышның асылын тиз аңлап ала: татарның кызыл авызлары белән тулган Казан, Уфалардан читтәрәк яшәргә ниятли, Төркестанда кала, андагы үзбәк, уйгур, татар газеталары белән хезмәттәшлек итә, Урта Азия дәүләт университетында үзбәк, уйгур телләрен һәм әдәбиятларын укыта. Шушы елларда ул «Үзбәк әдәбияты», «Уйгур әдәбияты» исемле хезмәтләрен дөньяга чыгара. Әсәрләрен үзбәк телендә дә яза (мәсәлән, «Ефәк күлмәк»), шулай ук ул беренче уйгур газетасы «Садаи Таранчы»ның беренче мөхәррире буларак та билгеле.

Билгеле, «заман корабыннан» иске әдәбиятны себереп түгәргә җыенган яшь «пролетар» шагыйрьләр өчен ул комган кебек үк чит була. З. Бәшири моны аңласа да, ярашып карый, әдәби мохиттә казганырга омтыла, «кызыл» шигырьләр дә язып азаплана. Ләкин алар зәгыйфь һәм шактый ук көлке чыга. Утызынчы елларда ул Донбасска килә, берара андагы «Пролетар» газетасында эшләп ала. Күрәсең, заман белән тигез атлап, эшчеләр тормышын өйрәнеп, советча әсәр язарга да теләгәндер. Тик, шул чакта Донбасста сөргенлектә булган Шәйхи Маннур үзенең истәлекләрендә язганча, яшьләр аңа сәерсенеп һәм көлеп карый. Карт шагыйрьнең (юкса аңа әле илле

дә тулмаган була!) эшче темасына язган «Поезд китте хутлап-хутлап, стансада торды туктап-туктап» дигән юллары телләргә күчеп, З. Бәширине «шөһрәткә» күмә.

Ничек кенә «кызыл» һәм уяу булырга тырышмасын (икенче хатыныннан туган улларына Фрит, Сизгер дигән исемнәр куша) иске милли әдәбият вәкиле, мулла малае булган әдип большевистик репрессиядән котыла алмый. Төрмә-лагерьларда аңа «яңа тормышның» бөтен ләззәтен кичерергә туры килә.

Ирекккә чыккач, ул кабат Уфага кайтып төпләнә. Монда аны, әлбәттә, беркем дә кочак җәеп каршы алмый. «Тукай дошманы» дигән кара тамга аны үлгәнче эзәрлекли. (Камил Мотыйгый язмышын искә төшерик, ул Тукайның яңа «дусларыннан» котылыр өчен үз-үзенә кул салырга мәҗбүр була.) Югыйсә үз заманында татар дөньясында Тукайның сатирасына кем генә эләкмәде икән? Эчтән авыр кичерсә дә, мондый гайбәтләрдән З. Бәшири өстен кала белгән. Холык шундый. Ул үзенең замандашлары турында истәлекләр язарга утыра. Гасыр башында татар әдәби мохитенең эчендә кайнаган, гаҗәеп кызыклы тормыш юлы үткән кешенең бу истәлекләре безнең әдәбият өчен гаять әһәмиятле. З. Бәшири истәлек, хатирә язу өчен зарур булган искиткеч хәтергә ия була. Аның бу вакыттагы тормышын күзаллау өчен Миркасыйм Госмановның «Ябылган китап» (Казан, 1996) дигән әсәреннән бер өзек китерү урынлы: «Әниебез Гөлҗиһан (1905 елда туган) ике-өч ел Капалда мөгаллимлек итүче Зариф Бәширидә укый... <...> Әниебезнең сүзләренә карагaнда, Зариф Бәшири ихлас күңелле тәрбияче, тырыш мөгаллим, зур шагыйрь, әмма шәхси тормышында бик бәхетсез кеше булган. Шулар хәтергә нык сеңеп калганмы, мин бер елны Зариф Бәширине махсус эзләп киттем. 1960 елның гыйнвар ахырларында, кышкы каникул вакытында булды бу хәл.

Салават шәһәренә барышлый, Уфада биш-алты сәгатькә махсус тукталдым да, белешмәләр бюросыннан аның адресын алып, бер сәгать чамасы теркелдәгән трамвайда Черняховскийга юнәлдем. Ишекне ачкан марҗа әбие, кемгә килүемне белгәч, эчтәге ишекләрнең берсенә төртеп күрсәтте. Аннан бер күзе йомык чандыр бабай килеп чыкты. Аягында киез итек, өстендә гадәти сырма. Үзен эзләп килүемне белгәч, рәхим итүемне үтенде.